

## K.KARIMOV SHĠGARMALARĠNDA PARADIGMATIKALĠQ QATNASTAĠI BIRLIKLER

Mambetova G.J.

*filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent  
Ajiniyaz atındaĠı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu*

Qaraqalpaq tili leksikasında mánilik ańlatılıwına iye birliklerdi omonim, sinonim, antonimlik tárepten jiklep úyrenemiz. Bir qatar ádebiyatlarda sózlerdiń mánilik bildiriliwin paradigmatalıq qatnastaĠı birlikler dep te júritiledi.

Sinonimler — bul omonim hám antonimler sıyaqlı paradigmatalıq qatnastaĠı sózler. Sinonim grek tilinen alınğan «*sinonimos*» yaĠniy bir atlı, bir atlas. Óz ara mániles sózler. Mánilik bildiriliwi óz ara jaqın sózler - sinonimler bolıp esaplanadı. Degen menen, sinonimler óz ara mánilik jaqın bolıwına qaramastan bárqulla biriniń ornına ekinshisi qollanıla almaydı. Bul haqqında A.Bekbergenov arnawlı maqalasında: «Sırtqı formaları (sózlerdiń túbirleri) hár túrli bolsa da mánileri júdá jaqın, (hátteki, ayırım kontekstte birin-biri almastıra alatuĠın) ham bir mazmunda túrli belgileri menen sıpatlap, oĠan qosımsha máni beretuĠın sózler. Sinonimler bir aytılgan sózdi qayta-qayta tákirarlamay, oy-pikirdi tolıqtırıp hám kórkem etip aytıw ushun xızmet etedi» dep atap ótedi [Бекберенов, 1971. 115-133].

N.Abduraxmanov hám N.Maxmudov: «Sinonimler, álbette, qosımsha názikligi, emocional hám ekspressiv boyawı, qollanılıw sheńberi hám bir qatar usı sıyaqlı basqa da qásiyetleri bir-birinen pariqlanadı. Olarda bar bolğan bunday qásiyetler sinonimlerin júdá úlken stilistikalıq imkanıyatlarga iye ekenligin kórsetedi. Sinonimler zat hám waqıya-hádiyselerdiń eń kishi, hátte, seziler-sezilmes názik belgilerin, bul belgilerge bolğan subyektiv qatnastı hám basqalardı kórsete alar eken, olar, álbette, tildiń súwretlew quralları sıpatında qaraladı» dep kórsetedi [Абдурахманов, 1981. 6].

K.Karimovtıń «AĠabi» romanında sinonimlerin túmendegi mánilik ózgesheliklerin kórsek boladı. Mısalı: Qozı-ılaĠı *mańıraĠan*, botası *bozlaĠan*, qulını kisnegen, jetim-jesiri alıs saparğa jaramaytuĠın jaqınları qalıp baratırğan awıldı qıya almay, kóz jasların tıyılmay *jılap*, izlerine qaray-qaray baratırğan mánzil qayaqta ózi? (5-b.). Durıs, kópshilik «Ata mákan», «Ata jurıt», «Shımbay», «Dáwqara» degen sózlerdi esitken, biraq onıń alıs-jaqın, qay tárepte ekenligin, qanday *mákanekenligin* anıq bilmeydi. Hár jer-hár *jerde* jolım úyler menen qoslardan tútin shıĠa basladı (5-b.). Kóp ótpey quyash shetsiz-sheksiz *alaplardı* jaqtırıp jiberdi (8-b.). Ural tawların jaĠalap bir sheti Aral, bir *tárepi* Kaspiy, bir *tamanı* Qarateńizge shekemgi, onnan Qap tawına tirelgen Dashtı Qıpshaq, Sırt dep atalatuĠın shetsiz-sheksiz *dalalarda* mıńlaĠan jıllar gezip, san mıń márte dushpanı menen urısıp, *gá jeńip*, *gá jeńilip*, *gá ústemlik etip*, *gá Ġárezli* bolıp, *gá patshalıq dúzep*, *gá tobi buzılıp*, *kóship-qonıp júrgen* qusaydı (18-b.). Aldında belgisiz hám qáwip-qáterge tolı uzaq jol (18-b.). Olar *harıp-sharshap* kiyatırğan, ámirge jaman atlı bolğan bul aĠayınların qalay qabıllaydı, jıllı ma, suwıqqa, ol jaĠı jeti qabat perdeniń artındaĠı buyımday, belgisiz (18-b.).

Bul misallardaĠı *mańıraĠan*, *bozlaĠan*, *jılaw* sinonimleri *jılaw* baqırıw mánisinde, mákan, jer sinonimleri belgili bir orın mánisinde, *alaplar*, *dalalar* sinonimleri bolsa sheksiz keńshilik jerlerdi bildirip kelgen. Jáne de *tárepi*, *tamanı* sinonimleri, jeńiw, ústemlik etiw sinonimleri bolsa qanday da bir adamnıń ústinen ústemlik etiw mánisinde kelgen bolıp, qáwip-qáter sinonimi qanday da bir jaman hádiyseni, *harıp-sharshaw* bulda adamnıń qanday da bir islerden dińkesi qalmağanlıĠın bildirip kelgen. Bul misallardaĠı ayırım sinonimler ayırım túsinikleri hár tárepleme súwretlew kórsetiw ushin qollanılgan.

Suwdıń dáreĠin esitken adamlar, hayal-bala-shaĠalar kimi *meskimi* kishirek *qumyama* *jez dúnlerin* alıp, shawqımlasıp suw alıwğa shıqtı (10-b.). Kóshtıń aqsham qonıp, tańda jolĠa túsip segbir tartıp kiyatırğanına bir hápte boldı, kólikler *sharshaĠan*, adamlar da *boldırĠan* edi (6-b.). Xalayıq, úyińiz benen qosıńızdı jıqpańlar, búgin-erteń jolĠa shıqpaymız (6-b.). Uzun boylı, jası otızlardaĠı názik kelinshektiń bul mártligi *jaw* menen, *daw*menen on úsh jasın berli alısıp, bershimek bolıp ketken júreĠin «shım» ettirdi, onı burınĠıdan da beter jaqsı kóriw menen birge, oĠan degen húrmeti de bálentlep ketti (21-b.). ...Sol payıt: Biy aĠa úyde me? dep dawıslaĠan Bektemirdiń - sestin esitken biydiń *qıyalları* bólinip, *sanası* búgingi kún shıńlıĠına qaytıp oraldı (23-b.). Ol zamanlardıń dástúrinde birewdiń jılqısın barımta etip aydap ketiw úlken jinayat esaplanbaytuĠın, jılqımannıń bası jarılıp, qolı sınıp, ya jazatayım elip ketpese barımtashı qolĠa túskem jaĠdayda da onı hesh kim darĠa tartıp otırmas, urısıp-sóĠip, at tonın alıp *quwıp salar*, bolmasa biyine aparıp, ayıbın endirip, táwbesine tayandırap qoyar edi. Bular da birewdiń mańlayındaĠı perzentidur, degen oy menen qılĠan ayıbı ushin atların aldı da, ózlerin eki atlıĠa aydatıp elden *shıĠarıp jiberiw* menen sheklendi (26-b.). Qaysısı qanday gúna qılsa da eki ayaqlı *adam*, baribir bir allanıń *bendesı* (27-b.). Jolım *úylermenen qoslardıń* bir japsarındaĠı torlarda saqlanıp atırĠan, kósh penen birge kiyatırĠan qoralardıń biri tın jarpı bolğanın tosınnan bilip qalĠanday, shaqırıwdı baslaĠan edi, izin ala keshtegi qoraz tuqımı bolsa biri qalmaq qatarĠa qosıldı (27-b.).

Bul misallarda berilgen *úyler*, *qoslar*, *mes*, *jez dónler*, *qumlar* adamlardıń kúndelikli turmısta

paydalanatugin atqariv xizmeti bir bolip bolgan buyımlar bolip esaplanadı, sonın ushında olar bir-birine sinonim bolip qollanılğan. Jáne de *sharshağan, boldırğan* sinonimleri bolsa qanday da bir adamnıń kúshi qalmağanlıgın kórsetse, *jaw, daw* qusağan sinonimler adamlarğa qarşı shıgıwshı jawız kúshler mánisinde qollanılıp, qıyalları, sanası sinonimleri oy-sananı bildirip, *quwıp salıw, shıgarıp salıw*, sinonimleri qanday da bir orınnan kimdidur shıgarıp jiberiw mánisinde kelse, adam, bende sinonimleri bolsa insan atamasınıń túrlishe aytılıw sinonimleri bolip qollanılıp kelgen.

Burin bunday sestitpegen shól bórileri biytanıw dawıslarğa bir zamat *qulaq túrip, tınlap* turǵanday boldı da, sońınan *jan túrshiktirerlik, qorqınushlı* dawıs penen hár tamannan ulıy basladı (27-b.). Akesine megezegen iri tulǵalı, *ǵayratlı hám erjúrek* edi (30-b.). Qolınan hesh nárese kelmegeńlikten, eki kózine ǵana kúshi jetken sorlı anası: «Ákesiz jetim zor jetim, anasız jetim xor jetim» deytuǵın edi, biziki kerisinshe shıqtı, ne qılarman, qáytermen, qolımnan jilap- sıqlawdan basqa ne keletuǵın edi, endi sen ákeńniń eline qayıtıp bar, *kóz kórgen* bar, *tanıs* bar, birewdiń malın baǵarsañ, birewdiń otın jaǵarsañ, ólmesen kúnińdi kórersen, tiri bolsaq kórisermiz, ólsek anańnan razı bolagór, - dep berman jóneltken eken (32-b.). Men *qayılman, razıman...* dedi. Dawısı qarlıǵınqırıp shıqtı (33-b.). Qasqır! Qasqırlar! *Húreylengen, jan halatındaǵı ashshı* dawıslar oyǵa shúmgen Bektemirdi Qızılqum ishindegi ashshı haqıyqatqa, keń aspan astındaǵı jalpaq jer ústın mákan etken qaysı biri eki ayaqlı, qaysı biri tort ayaqlı bolǵan janzatlardıń ómir ushın jan talasıp, gúresip atırǵan waqıtı menen ornına qaytarǵan edi (34-b.).

Bul mısallarda *qulaq túriw, tınlaw* sinonimleri *esitiw* mánisinde jumsalǵan bolsa, jan túrshiktirerlik, qorqınushlı sinonimleri adamnıń qanday da bir nárese yáki hádyse yamasa jaman waqıyanıń bolǵanlıgın bildirip kelgen, *ǵayratlı, erjúrek* sinonimleri bolsa adamǵa berilgen jaqsı táripler mánisinde kelgen, al *kóz kórgen, tanıs* sinonimleri belgili adamǵa qarata qollanılıp kelgen, *qayılman, razıman* sinonimleri bolsa qanday da bir zatqa kelisim bergenligi mánisinde qollanılǵan bolıp, *húreylengen, jan halatındaǵı ashshı* sinonimleri qanday da bir jaman hádiyseden tásirleńiw nátiyjesinde shıqqan qorqınushlı dawıslar mánisinde stillik ótkirlik beriw ushın qollanılǵan bolıp esaplanadı.

Tap usı qoynawǵa Qızılqumnıń barlıq *qasqırı* menen *bórisi* jıynalǵanday (35-b.). Olay bolmaǵanda azan-qazan bolıp, birine-biri ulasıp *ulıǵan, qańsılaǵan, sıńsıǵan* sesler qaydan shıǵıp tur? (35-b.). Biraq, bul jabayı tileklerden de ústin kelip, qasqırlardı, basqa da shól anların shorshıtatuǵın, eki ayaqlı maqluqlardan awlaǵıraǵı júriwge májbúrleytuǵın, bul tünde de bir sekirse ústinen túsetuǵın tayar olja menen qasqırlar toparlari arasında ótip bolmaytuǵınday shegara bolıp turǵan bir nárese, bir *tilsim, sırtı* haywanat dúnyasına túsiniksiz, tek adamzatqa ǵana ayan bolǵan bul jumbaq - ot edi (36-b.). Kóz ilmeytuǵın shaqqanlıq penen ornınan qarǵıp turǵan Bóribasar alısa ketti de *umbar-jumbar* bolıp, ayaq astındaǵı tońı ketken qumdı aspanǵa kóterip *uli-bıǵırılı* boldı da qaldı (38-b.). Onı adamlar «*hiyle*» yamasa «*sumlıq*» dep aytadı. Máselen, túlkini *hiyleker, sum* dep jiyi-jiyi aytamız (38-b.). Keshletip dúzde qonsañ, degen edi jayı jánnette bolǵır Aytımbet, bir-eki-úsh jerge ot jaq, ózin de, atıń da ottıń arasında bolsın, azıq izlep jortqan dúz anınıń ishinde ottan *seskenbeytuǵını, qorqpaytuǵını* bolmaydı (39-b.).

Bul mısallarda berilgen qasqır, bóri bir haywan atlarınıń bir neshe atamaları bolıp stillik maqsette qayta atamaw ushın jumsalǵan bolıp, *ulıǵan, qańsılaǵan, sıńsıǵan* sinonimleri bolsa qanday da bir sestitiń shıǵıwdıǵı bildiriliwleri bolıp kelgen, *tilsim, sırtı* sinonimleri qanday da bir juwapsız zat mánisinde kelgen bolıp, *umbar-jumbar, uli-bıǵırılı* sinonimleri qanday da bir shawqım-súrendi bildiriw mánisinde jumsalǵan, *hiyle, sum*, bular mákkarlıq mánisinde kelgen bolıp, *seskenbeytuǵın, qorqpaytuǵın* sinonimleri qorıqpaytın mánilerinde jumsalıp, stillik xızmetinde qollanılǵan.

Antonimler - óz ara qarama-qarsı mánidegi sózler. Leksikalıq antonimler hár qıylı túbir sózlerden, semantikalıq jaqtan bolsa qarama-qarsılıǵı basımlıǵı menen ózgeshelenedi. Antonimler haqqında E.Berdımuratov: «Antonimlerdi anıqlawda biz olardıń mánileri arasındaǵı qatnasınıń sapasına qarawımız kerek, kópshilik jaǵdaylarda usı mánileri arasındaǵı qatnasqa qaray: aytar-aytpas, dámlidámsiz usaǵan ápiwayı túrdegi sózlerdiń qarşı mánige ózgeriwın antonimiyalıq qubılıs dep anıqlawlar ushırasadı. Álbette, antonimlerdi biz sózlerdiń bunday ápiwayı túrdegi bolımsız máni tuwdırıwshı qosımtalar menen ózgeriw jaǵdayınan emes, ol hár qıylı túbirge iye bolǵan sózlerdiń ózindegi qarama-qarsı mániden izlewimiz kerek. Hár túrli túbirlerge iye bolǵan qarama-qarsı mánili sózlerdi ǵana leksikalıq antonimler dep tanıwımız kerek», - dep kórsetedi [Бердимуратов, 1994. 52-53].

Antonimler - hár qanday tildiń leksikasında belgili orındı iyeleytuǵın leksika-semantikalıq kategoriya. Sonlıqtan, olar haqqında baslawısh klasslardan baslap-aq tusinikler berile baslaydı. Qaraqalpaq tilindegi antonimiya qubılısı ele arnawlı izertlenbedi. Biraq, bunnan qaraqalpaq tilindegi antonimler ulıwma sóz etilmedi degen juwmaq shıqpwı kerek. Sh.Xojanov qaraqalpaq tilindegi antonimlerdiń sóz shaqaplarına qatnası, olardıń kórkem shıǵarmalarda stillik qollanıwı kóp sanlı mısallar tiykarında tallanǵan hám olardan ilimiy juwmaqlar islegen [Хожанов, 2017. 148].

Predmettiń yamasa háreket-qubılıslardıń belgili bir tárepin kórsetetuǵın antonimler ushırasadı. Mısalı: Namazlıgerdi oqıp bolǵannan soń, *sırtı* menen *ishinen* kiyiz tutılǵan qara úydiń japsarındaǵı qasqır terisiniń ústinde tonın jamılıp, qalǵıwǵa beyimlesken Qulshı biy tonnıń ıssılıǵınan ráhátlenip, kózlerin jumdı (17-b.). Qolındaǵı salmaǵı onseri keletuǵın nayzanı qasqırdıń qaq júregine ursa, gáp joq qan qaptıradı, biraq jazatayım gá *ústine* shıǵıp, gá *astınatúsip* atırǵan Bóribasardı nayzalasa ne boladı?

(39-b.). Qasqır meni ata ğoy, dep bir orında tura bere me, jaqın jerdegi shóp-shardı qum boranı menen kómp taslağan kókjaldıń ğewdesi *ǵa ońǵa*, *ǵa solǵa* burılıp, *ǵa joqarıǵa* kóterilip, *ǵa tómen* túsip turar, qullası mıltıqtıń súmbesine ornatılǵan qarawıl menen teńsespe edi (37-b.).

Adamlar yamasa haywanlardıń bir-birin basqarıwın yamasa boysınırıwı mánisinde qollanılatuǵın antonimler de bar. Ural tawların jaǵalap bir sheti Aral, bir tárepi Kaspiy, bir tamanı Qarateńizge shekemgi, onnan Qap tawına tirelgen Dashtı Qıpshaq shetsiz-sheksiz dalalarda mıńlaǵan jıllar gezip, san mıń márte dushpanı menen urısıp, *ǵa jeńip*, *ǵa jeńilip*, *ǵa ústemlik etip*, *ǵa ǵárezli bolıp*, *ǵa patshalıq dúzep*, *ǵa to bı buzılıp*, kóship-qonıp júrgen qusaydı (18-b.).

Waqıtlıq máni bildiriwshi túsinipler menen baylanıslı bolǵan antonimlerde jumсалǵan. *Aqsham* otarlardıń dógerегине hár jer, hár jerge ot jaǵıń. *Kúndiz* uyıqlap, aqsham malǵa qarańlar (24-b.). Biraq bahasın kelisip al, *erteńs* ózin shaymalap júrmesin. **Keshegi** balalıq ármanlar qáne? (35-b.).

Adamlardıń qanday da bir is-háreket mánisin de ańlatatuǵın antonimler tómenдеги qatarlada berilgen. Mısalı: *Qashqınlarda* salt atlı, *quwǵanlar* da salt atlı, biraq urılarda bir artıqmashlıq bar, olar bul jolǵa ǵamlangan, shaması ózlerine jeterli azıǵı menen suwı bar, al quwǵanlarda azıq penen suw bir-eki kúnge ǵana jeterli (25-b.). Bektemir asıqpay ornınan *túrgeldi*. Jurınbay da turmaqshı edi, iyninen basıp *otırǵızdı* (32-b.). Anaw-mınaw bir kiyiz kólemindey keletuǵın jabıw qıyın-qıstawda ózine *jamılsakórpe*, *tósense* tósek bolıp xızmet etedi (28-b.).

Adamlardıń jas ózgesheliklerin bildiriwshi antonimlerde misal: Olardıń doslıǵın kórgen *úlkenler* de, *kishiler* de tańlanısp, ayırılmas dos dep sanaytuǵın edi (29-b.).

Adamlardıń ruwxıy halatın, ishki keshirmelerin sáwlelendiriwshi antonimlerde misal keltiretuǵın bolsaq: Shańaraǵınıń tirepberdisi *qulaǵan*, azamatınan *ayırılǵan* xojalıqqa arqanı dáwletten járdem boldı, degen menen ol ákesiniń ornın, jesir qalǵan hayal ushın súyikli eriniń ornın toltıra almas edi (30-b.).

Adamlardaǵı yamasa predmetlerdeǵı payda bolıw, tuwılıw hám tamam bolıw, juwmaǵına keliw sıyaqlı mánilerdi ańlatıwshi antonimlerde misal: Qolınan hesh nárese kelmeğenlikten, eki kózine ǵana kúshi jetken sorlı anası: «Ákesiz jetim *zor* jetim, anasız jetim *xor* jetim» deytuǵın edi, biziki kerisinshe shıqtı, ne qılarman, qáytermen, qolınnan jılap-sıqlawdan basqa ne keletuǵın edi, endi sen ákeńniń eline qayıp bar, kóz kórgen bar, tańıs bar, birewdiń malın baǵarsañ, birewdiń otın jaǵarsañ, ólmesen kúnińdi kórerseń, *tiri* bolsaq kórisermiz, *ólsek* anańnan razı bolagór, - dep berman jóneltken eken (32-b.). «Báribir ash qarınlardan baslanıp, jıljıy-jıljıy alqımlarda irkilip qalǵan qanday da bir jabayı, *ólim* qáwpi de irkip tura almaytuǵın ashlıq, qarın toydırıw, aqır-ayaǵında adamzat *jasaw* ushın gúres» dep ataytuǵın, hátteki insannıń ozi de aqırına shekem ele túsiniw jetpegen qumarlıq, onı qandırw, qanaatlanıwǵa umtılıwǵa uqsaǵan toqsan túrli biyneqiyáǵa iye sezimler bul toparlardı birlestirip, qáwıpli kúshke aylandırǵan edi (35-b.).

Qanday da bir is-háreket yamasa waqıyaǵa razılıq hám narazılıq belgilerin bildiriwshi antonimlerde ushırasadı. Ana *qarsı* bolǵan menen bala *razı* edi (30-b.). «Kóp *qorqıladı*, *tereń* batıradı», - degendey, qasqırlardıń kóp ekenligin iyter de sezdi me eken? (35-b.).

Is-háreket yamasa waqıya bárshege belgili yamasa anıqsızlıq mánilerin bildiriwshi antonimlerde misallar: Biraq, bul jabayı tileklerden de ústin kelip, qasqırlardı, basqa da shól anların shorshıtatuǵın, eki ayaqlı maqluqlardan awlaǵıraq júriwde májbúrleytuǵın, bul tünde de bir sekirse üstinen túsetuǵın tayar olja menen qasqırlar toparları arasında ótip bolmaytuǵında shegara bolıp turǵan bir nárese, bir tilsim, sırı haywanat dúnyasına *túsiniksiz*, tek adamzatqa ǵana *ayan* bolǵan bul jumbaq - ot edi (36-b.).

Adamlardıń ekinshi bir adamdı qalay qabıllawı yamasa oǵan degen múnásebetin sáwlelendiriwshi antonimge misallar: Olar harıp-sharshapkiyatırǵan, ámirge jaman atlı bolǵan bul aǵayınların qalay qabıllaydı, *jıllı* ma, *suwıqpa*, ol jaǵı jeti qabat perdeniń artındaǵı buyımday, belgisiz (18-b.).

Juwmaqlap aytqanda, K.Karimovtıń «Aǵabiy» romanında sinonimlerdiń, antonimlerdiń stillik ózgeshelikleri júdá kóp bolıp, olar shıǵarmanıń ele de tásirli hám mazmunlı bolıwında óziniń belgili úlesin qosıp tur. Bul roman oqıwshılarınıń dıqqatın ózine tartpay qoymaydı. Romanda qollanılǵan sinonim sózler hár túrli mánilerde, yaǵnıy ayırım túsinikti hár túrli mánilerde súwretlep kórsetiw ushın qollanılsa jane de burın bir ret qollanıw, onı ekinshi márte tákirarlamay oy-pikirdi stillik jaqtan kórkemligin támiyinleytuǵın bolǵanlıqtan ornına basqa sinonimler qollanıw kelgenligin kóriwimizge boladı. Antonimler qaharmanlardıń obrazın ele de tereńirek ashıp beriwde yamasa waqıyalardıń tásirli bolıwında úlken orın tutadı desek qátelespeymiz.

## ÁDEBIYATLAR

1. Бекбергенов А. Синонимлер хэм антонимлер // Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971. 115-133-б.
2. Абдурахманов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. — Тошкент, 1981, 6-б.
3. Бердимуратов А. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис: «Билим», 1994, 52-53-б.
4. Ш. Хожанов. Қарақалпақ тилиндеги антонимия кубылысы. Монография. Нөкис: «Билим», 2017, 148-б.
5. Каримов К. Ағабий (I-II). — Нөкис, «Билим», 2017, 476-б.
6. Каримов К. Ағабий. Аққапшық. (III). — Нөкис, «Билим», 2016, 266-б.